

"Het leven in de waarheid bestaat in het samenvoegen van de diversiteit van de werkelijkheid in de transparante ontmoeting met de transcendente. In het hart van de *Stern* troont de onuitsprekbaarheid van de goddelijke naam. De transparantie van de goddelijke naam heeft als voornaamste kenmerk de waarheid als trouw aan het leven" (p.195).

Hendrik OPDEBEECK

POSTMODERNISME

Leo Apostel & Jenny Walry, *Hopeloos Gelukkig, Leven in de postmoderne tijd*, (met medewerking van Bart Keunen) Amsterdam, Meulenhof Kritak, 1997, 350 blz., ISBN B 90-6303-708-2

Van een intellectueel mag wellicht nog altijd verwacht worden dat hij reflecteert over de eigen tijd, dat hij in de wereld staat, in confrontatie en communicatie treedt met denkwijzen, stromingen en culturele trends, dat hij politieke standpunten inneemt en houdingen profileert. Als wijsgeer is hij dan een geëngageerd denker. Zijn intellectuele arbeid gebeurt niet enkel binnenskamers en academisch, maar voltrekt zich op het publieke forum. Aan dat profiel beantwoorden Jenny Walry en Leo Apostel ongetwijfeld. Over de rol van de intellectueel haalt Jenny Walry Norbert Elias aan, die in 'Distantie en Betrokkenheid' de houding van een 'klassieke' intellectueel beschrijft als van "iemand die distantie schept ... een vertegenwoordiger van waardenvrije wetenschap. Juister is het te zeggen dat hij zich inzet voor specifieke intellectuele waarden van objectiviteit, universaliteit en onpartijdigheid ... (Hij is) ook (als) een verdediger van *ethische en politieke waarden en doelen* (zoals rechtvaardigheid, democratie, gelijkheid, vrije meningsuiting). Hij komt in het politieke debat om wat hij als fundamentele waarden beschouwt aan te prijzen en te verdedigen. Elias noemt deze intellectuele houding een houding van betrokkenheid... Wat daarenboven als *esthetisch waardevol* wordt beschouwd helpt de 'klassieke' intellectueel mede bepalen." (p. 83-84)

Het is duidelijk dat hieronder de zoektocht naar 'het ware, het goede en het schone' schuilgaat, begrippen die in de loop van de geschiedenis zwaar onder vuur kwamen te liggen en nu in deze postmoderne tijd al helemaal weggeërodeerd lijken. Dat Jenny Walry en Leo Apostel vanuit hun intellectueel engagement een boek over postmodernisme en -moderniteit zouden schrijven, zal niemand verbazen. Dat Leo Apostel vanuit een modernistisch verlichtingsdenken zich zo diep heeft ingegraven in de postmodernistische filosofie typeert zijn neiging om met alles en iedereen een dialoog aan te gaan. Dat hij er een genuanceerd oordeel aan overhoudt is minder evident.

De auteurs nemen de postmoderne *condition humaine* en het daarmee verbonden denken ernstig. Het boek was reeds gepland in 1994, schrijft Jenny Walry in de inleiding. Hun samenwerking zou resulteren in een studie van het fenomeen vanuit verschillende invalshoe-

ken, sociologisch en maatschappelijk (Walry), filosofisch en literair (Apostel). Het is echter dankzij de medewerking van Bart Keulen dat het boek (postuum, Apostel overleed in 1995) tot stand kwam. Uit fragmenten en onafgewerkte manuscripten distilleerde Keulen een heel leesbare, min of meer coherente tekst die bovendien de evolutie in het denken van Apostel tot zijn recht laat komen.

Hopeloos Gelukkig omschrijft de paradoxale situatie waarin de postmoderne mens leeft, een "onontwarbare verstrengeling van positieve en negatieve aspecten in de postmoderne wereld" (p. 50). Deze nuancering loopt als een rode draad door het ganse boek. De discussie kan gevoerd worden rond het beamen en bekritisieren van de hedendaagse denk – en leefwereld. Maar dit gebeurt bewust of onbewust ten opzichte van een ideologisch denkkader. Dat denkkader blijft bij beide auteurs het modernistisch emancipatorisch verlichtingsdenken.

De idealen van het verlichtingsdenken zijn inmiddels tot in den treure herhaald en herdacht. Rationaliteit, universaliteit, betekenis, waarheid, emancipatie en vooruitgang moesten het ontgelden en hebben zich teweer gesteld tegenover de vele aanvallen van het kritische denken. In het hart zelf van het modernistisch denken bevindt zich het scepticisme dat wel moest uitlopen op een vernietigingsslag tegen alle affirmatieve beweringen of constructivistische bewegingen. Kritiek op fundamenten en wereldbeelden mondde uit in geradicaliseerde twijfel aan 'het' fundament en 'het' wereldbeeld als zodanig en ontlokte de verklaringen, vaak onder gepopulariseerde vorm van "dood van het subject, van de geschiedenis, van de mens, van de mensheid..." (p. 33 e.v., p. 147 e.v.).

Hoe ernstig zijn al deze verklaringen? In welke zin is hier sprake van een breuk met of de consequentie van het modernisme? Is het postmodernisme als Saturnus die zijn eigen kinderen (namelijk de verworvenheden van de Verlichting) heeft verslonden (p. 266)?

Vanuit deze bekende sleutelbegrippen en uitgangspunten die in een inleidend hoofdstuk terminologisch en historisch worden verduidelijkt, schetst Jenny Walry de contouren waarbinnen het debat zich zinvol kan afspelen en die toelaten verbanden te leggen tussen de economisch-sociale achtergrond (postmoderniteit) en culturele trends (postmodernisme), maar ook tussen deze achtergrond en de filosofie (onder andere Baudrillard, Bourdieu). Onderliggend blijft de overtuiging van een gedeelde leefwereld zoals Habermas zich die voorstelt. In het eerste deel focust ze op het dagelijks leven. Dat leven wordt steeds chaotischer, flexibeler, vluchtiger, ongrijpbaarder en onbegrijpelijker. Onze tijd- en ruimte-ervaring is fundamenteel veranderd. Grenzen vervagen (bijvoorbeeld tussen vrije tijd en arbeid), paradoxale bewegingen (globalisering en regionalisering) doen zich voor, stabiliteit verdwijnt. Dit gaat gepaard met een diversiteit en een heterogeniteit van opvattingen, gedragingen, stijlen. De maatschappij verliest zijn coherentie en valt uiteen in individuen die onder andere hun morele waarden, religieuze opvattingen à la carte kunnen kiezen en een assortiment van betekenissen kunnen bricoleren (p. 72-82).

In de 'Historische Analyse' situeert Walry (en Apostel) het breukpunt rond 1973. Deze wel wat merkwaardig concrete datum, namelijk deze van de oliecrisis, was het begin van een vertrouwenscrisis die vanuit de economie het gehele domein van het publieke zal bestrijken. Deze vertrouwensschok ten opzichte van de economische doctrine van het keynesionisme en

het fordisme is onze cultuur niet te boven gekomen. In het voetspoor van Harvey meent Walry dat sindsdien destabiliserende factoren de maatschappij beheersen: het hybride, de dissensus, de simulacra, het eclecticisme enzovoort. Toch hoopt en meent Walry de maatschappij vanuit een marxistische klassenstructuur, zij het met postmoderne kenmerken, te kunnen beschrijven en blijft de mogelijkheid van de continuïteit in de analyse bestaan.

Ook Apostel ziet een continuïteit in de vragen die de westerse filosofische traditie zich stelt. In de hedendaagse opsplitsing van modernisme en postmodernisme ziet hij de aloude tegenstelling tussen de sofisten en Socrates, dus tussen radicaal en vruchtbaar scepticisme. Hij constateert een filiatie binnen de traditie van de deconstructie *avant-la-lettre* bij Nietzsche, Foucault en Deleuze enerzijds en Heidegger, Derrida anderzijds. De aanval op het machtsdenken vindt bij de naar anarchisme neigende Apostel een goede voedingsbodem. Want totaliteit boven de differentie plaatsen wordt onder andere door Lyotard als imperialistisch beschouwd. Apostel situeert deze spraakmakende filosofen (Lyotard, Derrida, Foucault, Baudrillard, Rorty) in een ethisch-politiek bewogen achtergrond en interpreteert hen binnen het bevrijdingselan van het modernisme.

De aanval op de metafysica, waarmee het ganse klassieke representatie-concept en elk fundament moesten ten onder gaan, gaat voor Apostel te ver. We begeleiden hem bij zijn lectuur van de auteurs, want de meeste notities zijn korte annotaties en geen uitgeschreven teksten. Het valt op hoe Apostel, vrij polemisch trouwens, bij *alle* auteurs een metafysica meent te ontdekken, met name een ontologie waarbij de differentie zich als 'fundament' laat denken. Ook hier wordt het verlichtingsdenken gered. Hij vergelijkt de auteurs in verband met hun differentiedenken, tast hun overeenkomsten en verschillen af, botst op hun onmacht en speurt naar mogelijke verzoening. Laat trouwens veelheid zich zonder eenheid denken? Moet er niet eerder het primaat van de veelheid gesteld worden zonder een eenheid (partieel) of een identiteit (hoewel voorlopig) uit te sluiten?

Maar het is Gilles Deleuze (*Mille Plateaux*) die het best toelaat chaos en orde, pluriformiteit en eenheid, systeem en model dynamisch te concipiëren; een ontologie van een open systeem dat zelf een multipel systeemvorm heeft die het multipele doet begrijpen. Om deze pluriformiteit te begrijpen doet Deleuze een beroep op de metafoer van een organisch wortelstoksysteem, het model van het rizoom. Dit rizoom staat tegenover de boomstructuur (hoewel niet dualistisch op te vatten) die als representatie in de westerse filosofie te centraal stond. De intellectuele arbeid wordt vergeleken met een nomadisch denken dat van oase naar oase gaat, dus tegelijk deterritorialiseert en territorialiseert of dat destructureert en structureert. Zo laat zich dit denken verenigen met Apostels eigen denkbeelden, ontwikkeld in 'Symmetrie en symmetriebreking' (1994).

Het absolute van het verschil zonder mogelijkheid iets te vatten in een identiteit of een representatie, het afgrondelijke, het spoor met zijn uitgezaaide en uitzaaiende betekenissen ('Différand' van Derrida) is volgens Apostel niet vol te houden en leidt naar een intellectueel onvruchtbare impasse. Op die manier zou elke structuur, elke organisatie, zichzelf vernietigen. Apostel wil grenzen zien zonder de openheid en pluriformiteit geweld aan te doen (primaat van het verschil). Om deze overtuiging meer empirische concrete draagkracht te geven

doet hij een case-studie van een organisatievorm van een bedrijf dat zowel moderne als post-moderne kenmerken in zich draagt (Derde deel). Hoe gecompliceerd, vluchtig en ongrijpbaar het netwerk ook lijkt, er is steeds een minimum aan vastheid, aan organisatie nodig om te functioneren. Ook bij de heterogeniteit van de taalspelen (Wittgenstein, Lyotard) weigert Apostel het denken in de radicale onmogelijkheid van een globaal geheel of/en dialoog te laten blokkeren en ziet in de pragmatiek van de conversatie zelf een beperking: "geen enkel taalspel is mogelijk als iedere voortzetting op ieder ogenblik even waarschijnlijk is" (p. 226).

De ambitie van Apostel was ook de kunst in de analyse te betrekken. Enkel het deel over literatuur, waarmee hij het meest vertrouwd is, werd behandeld. Dit deel lijkt wat arbitrair en geforceerd bijeen gesprokkeld om de stelling te ondersteunen dat de ganse cultuur postmodern geïnfecteerd is. In zijn interpretatie van de verbrokkelde wereld wordt vooral de existentiële angst benadrukt die zijn overtuiging beklemtoont dat mensen slechts zin kunnen ervaren in een gedeeltelijke totaliteit.

Apostel blijft wie hij was: zijn (epistemologisch) scepticisme laat toe alle zekerheden, ook de postmoderne uitgangspunten ter discussie te stellen; zijn pluralisme wil hij als zijnsgrond affirmeren (metafysica), zijn empirisme en concretisme drijft hem ertoe de werkelijkheid zoals ze is, die hij dynamisch en procesmatig concipieert, te begrijpen. Creatief hoopt hij het project verder te zetten om de intellectuele impasse te overstijgen. Als wereldbeeldhouwer wenst hij de nood aan een totaalvisie te handhaven. Hoewel het werk slechts aanzetten bevat en bij een poging blijft, spreekt het boek *Hopeloos Gelukkig* een moedige stellingname uit en nodigt uit tot verder onderzoek.

Agnes CLAEYS

SPIRITUALITEIT

B. Blans (red.), *Stapstenen. Opstellen over spiritualiteit en filosofie. Liber amicorum voor Ilse N. Bulhof*, Best, Damon & Leuven, Kritak, 1997, p. 208. Hfl. 32,50 ISBN 90 5573 122 6

Spiritualiteit en filosofie, een op het eerste gezicht merkwaardige combinatie. Heeft spiritualiteit niet met 'vervoering' te maken en worden filosofen juist niet verondersteld het hoofd koel te houden? Anderzijds zouden we kunnen stellen dat extase misschien door heldere begrippen behoed kan worden voor vervreemdende verwarring en dat wijsbegeerte soms wel eens dichter bij het leven zou mogen gaan staan. In dit boek zal echter blijken dat het toch niet zo gemakkelijk is om spiritualiteit en filosofie werkelijk met elkaar in contact te brengen. Toch heeft de niet alledaagse cocktail die ons hier gepresenteerd wordt vooral te maken met het feit dat het om een *liber amicorum* gaat waarin sommige vrienden duidelijk stellen dat Ilse Bulhof iemand is die beide componenten in haar werk werkelijk wil samenbrengen.